

*Alina Kępińska**

O PARTYKUŁACH WZMACNIAJĄCYCH W SZESNASTOWIECZNYCH PRZEKŁADACH EWANGELII NA JĘZYK POLSKI

ABOUT INTENSIVE PARTICLES IN 16TH CENTURY TRANSLATIONS
OF THE GOSPEL TO POLISH LANGUAGE

Abstract

The purpose of this article is: 1) a justification of the decision of the total spelling of the intensive particles *ci/-ć* and *że/-ż*; 2) an indication of the origin of particle *ci* and 3) a presentation of particles *ci/-ć* and *że/-ż* in sixteenth-century translations of the Gospel into Polish.

Keywords: intensive particle, origin of particle *ci*, Biblical Polish language of 16th century, Gospel translations

Słowa kluczowe: partykuła wzmacniająca, geneza partykuły *ci*, polszczyzna biblijna XVI wieku, przekłady Ewangelii

Partykuły wzmacniające *ci*, *że* oraz ich postaci skrócone *ć*, *ż*, występujące zwykle w pozycji posamogłoskowej, są charakterystyczne dla dawnej i gwarowej polszczyzny. Obie są najbardziej reprezentatywnymi partykułami uwydatniającymi, ekspresywno-emfaticznymi lub afektantami¹, stosowanymi dla podkreślenia żywego zainteresowania mówiącego treścią wypowiedzi, nadającymi jej charakter bardziej poufały. Krystyna Pisarkowa w omówieniu składni *Kazań gnieźnieńskich* podkreśla, że partykuły „służą nie tylko utrzymaniu kontaktu z odbiorcą, ale także segmentacji tekstu” [1976, s. 11], szczególnie często są bowiem przyłączane przez różnego rodzaju spójniki i relatory u początku nowego segmentu wypowiedzi. Wcale nie świadczą „o rzekomej nieudolności i niedoskonałości językowo-

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Języka Polskiego; e-mail: a.kepinska@uw.edu.pl

¹ Ustalenia terminologiczne por. F. Peplowski [1969, s. 137].

-stylistycznej dzieła” [Sikora, 2011, s. 380], jakim są *Kazania gnieźnieńskie*. Jak zauważa Kazimierz Sikora, partykuły ekspresywne pełnią nie tylko funkcję fatyczną, angażując emocjonalnie odbiorcę, katalizując jego współodczuwanie, empatię, ale należą także „do samej istoty zjawiska mówioności i dialogowości” [2011, s. 380]. Są też obecne w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii na język polski. Ewangelie, stanowiąc zbiór tekstów różnych gatunków, są jednak przede wszystkim relacją z życia i działalności Jezusa Chrystusa. I jako takie zawierają przywołane przypowieści i zwykłe rozmowy wcielonemu Boga z różnymi ludźmi, przede wszystkim z uczniami. To w partiach dialogowych tekstu afektantów jest najwięcej.

Podstawę materiałową opracowania stanowią dane z dziewięciu polskich przekładów Ewangelii drukowanych w latach 1551–1599. Są to Ewangelie: z obu królewieckich translacji Stanisława Murzynowskiego, tj. z roku 1551 (tylko Ewangelia św. Mateusza) i z roku 1553; z Nowego Testamentu z 1556 roku wydanego przez Mikołaja Szarffenbergera, tłumaczonego przez Marcina Bielskiego; z Biblii Jana Leopolda z 1561 roku; z Biblii brzeskiej z 1563 roku; z przekładu Szymona Budnego z 1572 roku²; z Nowego Testamentu w translacji Marcina Czechowica z 1577 roku oraz z obu przekładów Jakuba Wujka, tj. z roku 1593 i 1599. Translacje Marcina Bielskiego, Jana Leopolda oraz Jakuba Wujka to przekłady katolickie; przekłady królewieckie i Biblia brzeska – kalwińskie; tłumaczenia Szymona Budnego i Marcina Czechowica – ariańskie. Transkrypcje wszystkich wymienionych Ewangelii są zamieszczone w internetowym wydawnictwie *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, pod red. Izabeli Winiarskiej-Górskiej [2013]. Dostęp do edycji na stronie internetowej jest możliwy na dwa sposoby, tj. do każdego z tekstów osobno oraz poprzez przeglądarkę wersetów równoległych, umożliwiającą paralelny ogląd wybranych wersetów. Na potrzeby projektu Michał Rudolf stworzył program komputerowy „Ewangelie”, który umożliwia dotarcie zarówno do wszystkich poświadczeń danego leksemu lub frazeologizmu, jak i do przypisów, którymi teksty zostały opatrzone. Materiał uzyskany już to dzięki pracy z filtrem programu „Ewangelie”, już to dzięki analizie przypisów o partykułach, którymi opatrzone zostały niektóre przekłady, zwłaszcza opracowane przeze mnie Ewangelie z lat 1561 i 1563, już to w ramach oglądu wersetów równoległych w przeglądarce internetowej, został zweryfikowany poprzez ogólnodostępny,

² Edycja z 1570 r. na razie nie została udostępniona w ostatecznej wersji, choć również część z pozostałych przekładów będzie jeszcze poprawiona.

do pobrania z Internetu, program AntConc, autorstwa Laurence'a Anthony'ego, umożliwiające przeszukiwanie tekstów zapisanych jako pliki txt³.

Celem artykułu jest przedstawienie pisowni partykuły *ci*, przywołanie genezy tej partykuły i wskazanie możliwości jej pochodzenia nie tylko od C. zaimka osobowego *ty*, ale także od M. lm. r.m. zaimka *ten*, wreszcie ukazanie zróżnicowanego liczebnie w szesnastowiecznych Ewangeliach zasobu form wzmocnionych partykułą *ci/ć* na tle analogicznych form z partykułą *że/ż*, w mniejszym zakresie także *to*. Sama dyskusja o terminologii oraz statusie wyrazów o charakterze ekspresywno-emfaticznym, wzmocniających leksemy w wypowiedzeniu nie jest tu przedmiotem zainteresowania. Badane „bardzo małe wyrazki poza zdaniem”⁴ w zgodzie z tradycją, trochę uzasadnioną ich większą w historii polszczyzny zarówno samodzielnością, co w wypadku partykuł *ci* i *to* jest niekiedy poparte pisownią rozłączną, jak i łączliwością z różnymi wyrazami, a także frekwencją, wciąż nazywam partykułami, wymiennie stosując też termin *afektant*. Mam świadomość pewnej nieadekwatności terminologicznej, także w kontekście ustaleń Macieja Grochowskiego, Anny Kisiel, Magdaleny Żabowskiej [2014, s. 26–27 i in.] i braku omawianych wyrazów w opracowanym przez autorów na materiale współczesnej polszczyzny *Słowniku gniazdowym partykuł polskich*.

PISOWNIA PARTYKUŁ W ORYGINALACH I W TRANSKRYPCJI SZESNASTOWIECZNYCH EWANGELII. UZASADNIENIE PRZYJĘTYCH ZASAD ZAPISU

Pisownia partykuły *ci* w szesnastowiecznych przekładach Ewangelii jest różna: łączna z poprzedzającym wyrazem lub rozłączna. Generalnie przeważa pisownia łączna wszystkich partykuł, także częściej zwłaszcza w przekładach królewieckich partykuły *to*, przyłączanej głównie przez spójniki, relatory oraz zaimki, co tu poświadczają wybrane tylko przykłady z pierwszej translacji Murzynowskiego, takie jak: *tento* (Mt 2,2, Mt 3,3, Mt 27,37), *tęto* (Mt 2,10), *onto* (Mt 10,13), *onegoto*

³ Wszystkie szesnastowieczne Ewangelie przeformatowane na pliki txt oraz wiedzę na temat korzystania z programu AntConc, obsługującego pliki ze wskazanym rozszerzeniem, uzyskałam grzecznościowo od Martyny Sabały, która zapoznała się z tym programem na zajęciach z językoznawstwa korpusowego dla doktorantów IJP UW prowadzonych przez prof. Marka Łazińskiego.

⁴ To określenie J. Wajszczuk na „tzw. partykuły” [2005, s. 3 nlb., 37 i in.]. W monografii też dyskusja zarówno o statusie różnych partykuł czy – „szerzej – «discourse words», czyli «operatorów dyskursu» – słówek zaangażowanych w dookreślenie znaczeń wypowiedzi zarówno monologicznej, jak i dialogowej” [2005, s. 14], jak i o stanie badań nad nimi, a także propozycje terminologiczne oraz analiza materiału współczesnego z punktu widzenia składni semantycznej.

(Mt 7,22), *onyto* (Mt 3,1), *onyjto* (Mt 10,19) czy z dwoma partykułami *oncito* (Mt 14,2). W przekładach królewieckich, także w pierwszym z nich, z którego szczegółowe dane w tym miejscu uwzględniam, na ogół łączna pisownia dotyczy też partykuły *ci*:

a) ze spójnikami, jak *abowiemci* (28, np. Mt 2,3, Mt 6,32, Mt 10,19, Mt 17,15, Mt 19,14, Mt 23,8, Mt 23,9, Mt 23,39, Mt 24,6, Mt 26,28);

b) z zaimkami, np. *otoci* (Mt 26,62), *tenci* (6, np. Mt 3,12, Mt 26,48), *wámci* (Mt 13,11);

c) z czasownikami, jak *jestci* (12, np. Mt 1,20, Mt 13,22, Mt 22,8, Mt 22,32, Mt 26,41, Mt 27,37), *znamci* (*Nieznámci człowieka* z Mt 26,72), *powiedámci wam* (Mt 8,11), *dámci* (Mt 16,19), *ufálci* (Mt 27,43);

d) z rzeczownikami, np. *Heljászci* (Mt 17,11).

W Ewangelii św. Mateusza z 1551 roku występuje też jednak – znacznie rzadziej – pisownia rozłączna partykuły *ci*, zwłaszcza z wyrazami autosemantyicznymi, jak *dość ci* (Mt 6,34), *nikt ci* (Mt 19,17) czy *kielich ci* (Mt 20,23). Wyjątkowo rozłącznie zapisana może być tu także partykuła *że*, np. *powiédz że* (Mt 22,17) czy *przez że* (Mt 9,11).

Zapis łączny partykuły *ci* jest również niemal bezwyjątkową zasadą w drugim z przekładów królewieckich, co tu ilustrują wybrane przykłady jej przyłączania przez:

1) spójniki, zaimki i inne wyrazy pełniące funkcje składniowe: *izemci* (4), np. *izemci nalazła grosz* (Łk 15,9), a łączny zapis partykuły *ci* stanowi analogię do zapisów skróconej postaci tej partykuły w pozycji posamogłoskowej: *izęc* (9), *izęc* (1), *aleć* (30), *boć* (61), *gdzieć* (3), *ktoryć* (Jn 3,31), *jeślić* (11) czy wzmocnione dwoma partykułami *jeśliżeć* (5, np. Jn 13,32),

2) partykuły: *teżci* (Mk 2,21); *ci* w zapisie łącznym też z partykułą *tákci*, tu nieobecna, ale poświadczoną w przekładach z roku 1561, 1563 i 1577 oraz obu Wujkowych; to zapis tożsamy z zapisem partykuły skróconej *ć* przyłączanej przez inne partykuły, jak partykuła przecząca *nieć* (Łk 12,51) czy *tylkoć* (Jn 17,20) lub obecna w wielu analizowanych tekstach *takżeć/tákżeć*;

3) zaimki osobowe i rodzajowe: *wasci* (Jn 15,20), *jamci* (6, np. Jn 6,35) / *jámci* (14, np. Jn 18,37), nie zauważyłam też rozłącznych zapisów zaimków rodzajowych o dużej frekwencji, por. *tenci* (33, np. Mt 3,12, Jn 21,24), *onci* (11, np. Mk 1,8); łączny zapis jest adekwatny do zapisów partykuły skróconej *ć*, jak: *jać* (15) / *jác* (7), *twoić* (Jn 7,16), *waszeć* (Jn 1,20) czy *nade wszystkić* (Jn 3,31);

4) przymiotniki i przysłówki: *więtszejci miłości nikt nie ma* (Jn 15,13), *terazci* (2: w zapisie *teraści*, np. *teraści wám mowię* Jn 14,29); te części mowy

rzadko przyłączają partykuły, częściej dotyczy to Biblii brzeskiej, gdzie partykuły skrócone są w takich wyrazach jak *mocnyć* (Łk 1,51) czy *szczęśliwyć* (Łk 12,43, Łk 14,15), zawsze w pozycji inicjalnej wypowiedzenia;

5) czasowniki: *byłci* (3, np. Łk 17,16), *odpádci* (Mt 6,4), *opuścílci* (Jn 8,29), *widziálci* czy *powiedámci* (16 poświadczeń, w tym aż 14 jako *powiedámci wam*, co wyraźnie potwierdza partykułowy charakter *ci*); w zapisie analogicznym do zapisu łącznego z partykułą skróconą, jak *odpoczyniec, wrócić* (oba Łk 10,6), *uwierząc* (Łk 16,31, Jn 11,48) czy *będzieć* (Jn 11,12),

6) rzeczowniki: *Jesuci* (Jn 4,2), *niewolnikci* (Jn 8,35) czy *ocieccci* (Jn 14,10), w zapisie tożsamym z formami, które nie mogą być zapisane rozłącznie, np. *Maryjać* (Łk 10,42) czy w przypadkach zależnych *mowęc* (Jn 14,23), *z ziemięc jest* (Jn 3,31).

W szesnastowiecznych translacjach Ewangelii – generalnie łączny zapis partykuły *ci* – może być uzależniony od części mowy przyłączającej partykułę. Przykładowo w Biblii brzeskiej obowiązuje łączny zapis partykuły, także z rzeczownikami, podczas gdy w Biblii Leopoldy zapis ten w tej pozycji przeważa, np. *Helijaszi* (Mt 17,11), *Krystusci* (Jn 7,27), *syni* (Łk 22,22), ale pojawiają się też zapisy rozłączne *Syn ci* (Mt 26,24) i *Duch ci* (Mt 26,41). Łączny zapis partykuły *ci* w Biblii Leopoldy jest niemal bezwyjątkowy, ale z rzadka, podobnie jak w Ewangelii z 1551 roku, występuje pisownia rozchwiana, czyli zapis bądź rozłączny, bądź łączny partykuły *ci* z konkretnym wyrazem, np. *abowiemci* raz łącznie (Mt 11,18), drugi raz rozłącznie (Mt 7,29).

Ujednoczenie zapisu partykuł, w tym partykuły *ci*, wymagało zatem rozstrzygnięcia w przygotowywanym pod redakcją I. Winiarskiej-Górskiej internetowym wydaniu transkrypcji szesnastowiecznych Ewangelii [2013]. Pisownia łączna nie wyklucza traktowania składników całości pod względem graficznym jako połączonych odrębnych jednostek języka, o czym przypominają M. Grochowski, A. Kisiel i M. Żabowska [2012, s. 177]. Zarówno zapisy łączne, np. *duhci* (całość pod względem graficznym), jak i rozłączne, np. *ten to (Jan)*, pozwalają uznać segmenty równokształtne z zaimkami *ci* i *to* za odrębne jednostki języka, jakimi tu są afektanty. W historii polszczyzny całości graficzne złożone początkowo z dwóch wyrazów mogą stać się odrębnymi jednostkami języka, co dotyczy zwłaszcza spójników i relatorów wzmocnianych nie tyle partykułą *ci*, bo z czasem w polszczyźnie standardowej wychodzi ona z użycia, co partykułą *że*, np. *gdysz* czy *skądże*. Tak wzmocnione wyrazy uzyskują pewne nacechowanie stylistyczne, stając się właściwymi dla stylu książkowego. W dawnych tekstach zapis wyrazów wzmocnionych partykułami był różny. Autorzy *Zasad wydawania tekstów staropolskich. Projektu* dla tekstów typu A, czyli „wydań ściśle naukowych,

dokumentacyjnych, przeznaczonych dla celów badawczych oraz wydawnictw uniwersyteckich przeznaczonych do ćwiczeń z zakresu filologii” [Górski i in., 1955, s. 19] proponują następującą transkrypcję partykuł: „Partykuły *to*, *ci*, *li*, *le*, *kolwiek*, *kolwie*, *kole*, *koli* piszemy rozdzielnie, partykuły *-ć*, *-że*, *-ż* łącznie, np. *ten to*, *tego to*, *mam ci*, *chcem li*, *wierzysz li*, *jest li* (= *czy jest*), *jako kolwiek*, *kto kolwie*, *co kole*, *kogo koli*, *izeć*, *jakoć*, *Ktoryć*, *jenże*, *ktorejże*, *jegoż*, *nimiż*. Dla usunięcia dwuznaczności można się przy partykułach pisanych w zasadzie łącznie posłużyć kreseczką, np. *da-ć* w odróżnieniu od bezokolicznika *dać*” [Górski i in., 1955, s. 40–41]. Zespół dokonujący transkrypcji szesnastowiecznych Ewangelii, początkowo stosował się do tych ustaleń. Jednak ostatecznie została przyjęta zasada łącznego zapisu partykuł *ci* i *że* zarówno w postaci pełnej, jak i skróconej, przy zachowaniu rozłącznego zapisu partykuły *to*. Stosunkowo rzadko występujący w tekstach zapis rozdzielny sygnalizowany jest podkreślnikiem, np. *Tak ci*, *Powiedz że*. W wypadku homonimii form stosowany jest ponadto zapis z dywizem; dotyczy to zwłaszcza 3. os. lp. cz. teraźniejszego, bo verbum finitum wzmocnione partykułą staje się tożsamy z bezokolicznikiem, jak w przykładzie z werseu Jn 11,9 *uderzá-ć się* (1553) i *obrazi-ć się* (1563).

Przyjęta zasada pisowni przede wszystkim odsyła do paralelizmu partykuł *ci* i *że*, do ich dużej frekwencji, możliwości ich skracania (tylko one obie są równie częste i tylko one mogą ulec skróceniu). Na wybór łącznej pisowni partykuły *ci* wpłynęło także to, że partykuła ta pojawia się w postaci pełnej lub skróconej przed partykułami trybu przypuszczającego, a w postaci skróconej – przed końcówkami fleksyjnymi. Wówczas powinna być pisana łącznie, dlatego ten sam sposób zapisu obowiązuje w innych pozycjach. Obecność partykuły *ci* przed partykułami trybu rejestruje tabela nr 1, w której osobną uwagę zwraca się na Biblię brzeską.

W Biblii brzeskiej nieskrócona partykuła *ci* przed partykułą trybu przypuszczającego pojawiła się czterokrotnie, a jej pełna postać jest uwarunkowana fonetycznie pozycją pospółgłoskową: *czulciby* (w tym samym wersecie także z partykułą skróconą po samogłosce – *gdyćby*), *chociażcibych*, *mogłciby* (w tym samym wersecie także *jeśliżećby*), *powiedziałcibych*. Sprawdzenie tych form w programie AntConc wykazało ich obecność ponadto w Ewangeliach z 1553 roku (*czulciby*, *powiedziałcibych*), z 1577 roku (*czulciby* i *mogłciby*) i z 1593 roku (*mogłciby*).

TABELA 1. Partykuła *ci* przed partykułami trybu warunkowego

Forma z partykułą	Przykłady z Biblii brzeskiej	Wersety równoległe zawierające badane formy z innych przekładów
<i>czulciby</i> , też <i>ć</i> : <i>gdyćby</i>	A tak to wiedzcie, gdyćby wiedział gospodarz której godziny miałby przyć złodziej, czulciby , á nie dopuściłby podkopać domu swego. (Łk 12,39)	1553: A to wiedzcie że gospodarz, by był wiedział której godziny złodziej przyść miał czulciby wždy był, i do domu swego przekopać nie dopuścił, 1577: A to wiedzcie, iż gdyby wiedział gospodarz której godziny złodziej przychodzi, czulciby wždy, á nie dopuściłby podkopać domu swego.
<i>mogłciby</i> , też <i>ć</i> : <i>jeśliżećby</i>	A jeśliżećby ten nie był od Bogá, nie mogłciby nic uczynić. (Jn 9, 33)	1577: Jeśliżećby ten nie był od Bogá, nie mogłciby nic uczynić. 1593: Gdyćby ten nie był od Bogá, nie mogłciby nic takiego uczynić.
<i>Chociaźci- bych</i>	Mowiąc, Powiedzże nam jeśliżeś ty jest Krystus. Ale on powiedział, Chociaźciwych ja wam i powiedział, tedy wy żadnym sposobem wierzyć nie będziecie. (Łk 22,67)	<i>choćciwych</i> brak, inne formy z partykułami, mianowicie <i>jeśliżeś</i> , tylko w przekładzie z 1577: Mowiąc, [jeśliżeś] ty jest Chrystus? Powiedz nam? I rzekł im chociażbym wam powiedział, jednak nie uwierzycie [...].
<i>Powiedział- cibych</i>	W domu Ojcá mego wieleć jest mieszkania, jeśliżby inaczej było, powiedziałcibych wam, idęć ábych wam nágotował miejsce. (Jn 14,2)	1553: w domu ojca moje(go), jestci wieleć mieszkaníá, Gdzie by inac<z>yj [było] powiedziałcibych wám, Idę wam mieśce nagotować [...].

Partykuła w postaci skróconej *-ć* w Ewangeliach z Biblii brzeskiej wystąpiła co najmniej 550 razy⁵, w tym 56 razy przed końcówką ruchomą 1. os. lp. lub lm. – zarówno cz. teraźniejszego czasownika *być*, jak i cz. przeszłego, a jej obecność wyłącznie przed końcówkami 1. os. wskazuje na jej dialogowy charakter. Kończówka *-em* 1. os. lp. cz. teraźniejszego jest przyłączana przez wzmocnione partykułą *ć* spójniki:

ale: aleciem ja jest w pośrzedku was jako ten co służy (Łk 22,27);

bo (4): *bociem i ja jest człowiek* (Mt 8,9, podobnie Łk 7,8), *bociem jest człowiek grzeszny Pánie* (Łk 5,8), *bociem utrapion w tym płomieniu* (Łk 16,24);

iż (3): *iźciem ja nie jest on Krystus* (Jn 3,28), *iźciem ja on jest* (Jn 13,19), *Odpowiedział Jezus: Powiedziałem wam iźciem ja jest* (Jn 18,8); tak ponadto

⁵ Transkrybując tekst, tyle razy dałam przypis o treści: „-ć: partykuła wzmacniająca”, podczas gdy pełną partykułę opatrzyłam przypisem 292 razy, a partykułę *że/ź* – 770 razy. Liczebność partykuł *ci/ć* i *że/ź* jest zatem w Biblii brzeskiej analogiczna. Dla porównania: w Biblii Leopoldy przypis o partykule *ci* zastosowałam 115 razy, jej skróconej postaci – 140 razy, przypis o *że/ź* – 264 razy. Staralam się te przypisy stosować konsekwentnie, ale możliwe są braki. Już jednak te dane pokazują różnice między translacją brzeską a krakowską.

pojedynczo w przekładzie z 1577 roku: *Wierzcie mi iżciem ja w ojcu á ociec we mnie* (Jn 14,11).

W Ewangeliach z Biblii brzeskiej tę końcówkę przyłącza także wzmocniona partykułą *ć* partykułą *jeszcze* w przywołanym tu wersecie, w którym fatyczny, mówiony charakter tekstu podkreśla obecność rzeczownika zdrobniałego *synaczkowie* w W. lm.:

Synaczkowie, jesczczciem máluczko jest z wámi, bédzicie mię szukác, ále jákom powiedział Żydom, Gdzie ja idę wy przyjąć nie możecie, tákżec też i wam teraz powiedam. (Jn 13,33).

Partykułą *ć* przed ruchomą końcówką *-em* jest szczególnie częsta we frazie *jaciem jest*, poświadczonej 13 razy, jak w wersecie Jn 10,11, w którym oba wyrazy z początku segmentu wypowiedzi są wzmocnione partykułą (*jaciem* i *dobryć*):

Jaciem jest on dobry pástyrz, Dobryć pástyrz zdrowie swe dawa zá owieczki swoje.

Forma *jaciem* jest homonimiczna jako wchodząca nie tylko w skład cz. terażniejszego czasownika *być*, ale także zawierająca ruchomą końcówkę cz. przeszłego, co w Biblii brzeskiej dotyczy 10 przykładów, wszystkich z Ewangelii św. Jana: *jaciem go nie znał* (Jn 1,31), *jaciem was posłał żąc* (Jn 4,38), *jaciem przyszedł* (Jn 5,43, Jn 9,39), *jaciem wiedział* (Jn 11,42), *jaciem uwielbił ciebie na ziemi* (Jn 17,4), *jaciem im podał słowo twoje* (Jn 17,14), *jaciem się ná to narodził* (Jn 18,37) oraz we fragmentach dwóch następujących wersetów, które zasługują na szczególną uwagę – pierwszy ze względu na częsty paralelizm składniowy wyrazów wzmocnionych partykułą *ci*: *gdyciem był... , jaciem je zachował*, drugi – z powodu różnej pozycji partykuły *ci/ć* i ruchomej końcówki przy zaimku *ja*, tj. *jaciem powieđał* i *jamci uczył*:

Gdyciem z nimi był ná świecie, jaciem je zachowywał w imię twoje, á ktoeś mnie oddał jam ich strzegł (Jn 17,12);

Odpowiedział mu Jezus: Jaciem jáwnie powieđał światu, jamci záwsze uczył w bożnicy i w kościele, gdzie się zewsząd Żydowie schadzają, á skrycie nicem nie mówił. (Jn 18,20).

Ruchoma końcówka 1. os. lp. cz. przeszłego *-em* bywa ponadto dodawana nie tylko do zaimka *jać*, ale także do wzmocnionych partykułą *-ć* spójników lub partykuł, jak: *ábowiemciem* (3): *ábowiemciem dla_te(go) wyszedł* (Mk 1,38), *ábowiemciem nálaźł owieczkę moję* (Łk 15,6), *ábowiemciem nálaźła drágme* (Łk 15,9) czy *juźciem: juźciem wam powieđał* (Jn 9,27). Z kolei końcówkę 1. os. lm. *-echmy*, przyłączaną przez wyrazy wzmocnione partykułą *ć*, mamy w przykładach w cz. terażniejszym: *myciechmy są Mojżeszowi zwolennicy* (Jn 9,28), *wźdyciechmy my nie z cudzołostwá są narodzeni* (Jn 8,41) oraz przeszłym: *gdyciechmy przez wszytkę noc pracowali* (Łk 5,5), *terazciechmy poznali, że dyjabel-*

stwo masz (Jn 8,52). Skrócona partykuła *ć* jest obecna także w czterech wyrazach funkcyjnych rozpoczynających zdania przed partykułą trybu przypuszczającego w 3. os. lp. lub lm., tj. *gdyćby* (2: Łk 10,13, Łk 12,39), *żećby... nie przyszedł* (Łk 21,34), *iżećby kto Ojca widzieć miał* (Jn 6,46), w tym w spójniku *jeśli* wzmocnionym już partykułą *że*: *jeśliżećby ci milczeli* (Łk 19,40), *jeśliżećby ten nie był od Bogá* (Łk 9,33). Z 1. os. lm. trybu przypuszczającego mamy z kolei do czynienia w przykładzie zawierającym paralelne, odpowiadające sobie segmenty wypowiedzi dialogowej, wprowadzane wzmocnionymi partykułą *ć* zaimkami przysłownymi w funkcji zapowiednika *być nie był* ('gdyby nie był'), i odpowiednika zespolenia *tedyćbychmy go nie podali*:

Odpowiedzieli mu i rzekli: Być ten nie był złoczyńcą, tedyćbychmy go nie podáli. (Jn 18,30).

Partykuła *ć* w Ewangeliach z Biblii brzeskiej pojawia się nawet między tematem fleksyjnym a końcówką 1. os. lp., rzadziej lm.: *przyszedłciem* (4: Mk 2,17, Łk 5,32, Łk 12,49, Jn 7,28), *jestciem* (2: Łk 22,58, Jn 9,55), oraz pojedynczo: *objąwilciem* (Jn 17,6), *powiedziałciem* (Jn 8,24), *poznałciem* (Jn 1,33), *prosiłciem* (Łk 9,40), *wyszedłciem* (Jn 16,28), oraz *należliciechmy* (Jn 1,41), *znalezliciechmy* (Jn 1,45). Warto ten stan zilustrować choć pojedynczym przykładem, by wskazać, że wzmocnienie dotyczy tylko jednego czasownika w zdaniu, zajmującego zwykle pozycję inicjalną, jak w wersecie Jn 16,28:

Wyszedłciem od Ojca, á przyszedłem ná świat, i po wtore opuszczam świat, á idę do Ojca.

Partykuła *ć* w pozycjach przed ruchomymi końcówkami i partykułami trybu przypuszczającego znacznie rzadziej niż w Biblii brzeskiej występuje w innych tekstach, tj. w przekładach z lat:

1553: *jaciem* (2) / *jáciem* (5) – tylko z *jest*, np. *A on im rzecze, Jaciem jest, nie bójcie się* (Jn 6,20), *Jaciem jest macica winná wyście latorośli*, (Jn 15,5);

1561: *Jaciem jest chleb żywotá* (Jn 6,35), *żeciem was nigdy nie znał* (Mt 7,23) oraz *bociem tám nie był* (Jn 11,15);

1577: *jaciem* (11) / *jáciem* (1) – zarówno jako składnik cz. terażniejszego, jak i przeszłego, np. *Jaciem jest on dobry Pásterz* (Jn 10,11), *Jaciem uwielbił ciebie ná ziemi* (Jn 17,4) oraz *ábowiemciem náłázłá* (Łk 15,9), *Jużciem wam powiedział* (Jn 9,27), *terazciechmy poználi, że dyjabelstwo masz* (Jn 8,52), a także *tedyćbychmy go nie podáli tobie* (Jn 18,30);

1593: *jaciem* – 11 razy, zarówno jako składnik cz. terażniejszego, jak i przeszłego, np. *Jaciem jest Bog Abráhámow* (Mk 12,26), *Jaciem przyszedł w imię Ojca mego* (Jn 5,43) oraz *Jużciem wam powiedział* (Jn 9,27).

We wszystkich 9 przekładach najczęściej, bo łącznie 54 razy, występuje *jaciem* / *jácium* zarówno jako składnik cz. teraźniejszego, jak i przeszłego. Niektóre z omawianych przykładów użycia partykuły *ć* przed ruchomą końcówką czasownika są pojedyncze i obecne wyłącznie w Ewangeliach z Biblii brzeskiej, jak *aleciem*. Końcówka ruchoma i partykuła *ci* mogą ulec przestawieniu, dając formę *alemci*, pojedynczą w Biblii brzeskiej w Jn 16,14 (*alemci to wam powiedział*), ale poza tym poświadczoną także w Biblii Wujka z 1593 roku w przywołanym wyżej wersecie oraz w Jn 6,36, a w tym ostatnim wersecie ponadto w przekładzie z roku 1577.

Formy, w których partykuła *ć* występuje między tematem fleksyjnym a końcówką, takie jak *przyszedłciem* czy *należliciechmy*, najczęstsze są w Ewangeliach z Biblii brzeskiej, ale sporadycznie występują też w innych translacjach, np. *przyszedłciem* w Łk 12,49 w Biblii brzeskiej oraz w przekładzie Czechowica z 1577 roku i Wujka z 1593 roku.

Obecność partykuły *ci/ć* przed partykułami trybu i ruchomymi końcówkami, występowanie postaci synonimicznych, jak *alemci* i *aleciem* czy *iżciem* i *iżemci* upoważnia do jednakowego, łącznego z poprzedzającymi wyrazami zapisu zarówno skróconej, jak i pełnej postaci partykuły *ci*.

GENEZA PARTYKUŁY CI/Ć

Partykuła *ci*, jak pisze Kazimierz Sikora, jest „starodawnego rodowodu, to spetryfikowana postać enklitycznego celownika l.poj. zaimka **tъ* ‘ten’” [2010, s. 102]. Zdanie o starodawności jest oczywiście słuszne, ale mamy tu do czynienia nie z zaimkiem *ten*, lecz zaimkiem osobowym *ty* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz, 1998, s. 227].

Analiza szesnastowiecznych przekładów Ewangelii wykazuje, że u genezy partykuły *ci* mogą stać dwa zaimki, które – podobnie jak partykuła w pozycji posamogłoskowej – ulegają skróceniu do *ć*. Są to mianowicie:

1) zaimek osobowy *ty* w C., w Ewangeliach z Biblii Leopoldy w takiej skróconej postaci zanotowany co najmniej 29 razy, w Biblii brzeskiej – 12 razy, w przekładzie Wujka z 1593 roku – 6 razy; ilustrująca forma *gdbyć* pochodzi z Biblii brzeskiej:

I odpowiedział Jezus: Nie miałbyś żadnej mocy przeciw mnie, gdybyć jej nie podano z wirschu. (Jn 19,11, tak też: 1577, 1593 i 1599, a jako *być* – 1553 i 1556).

Na zaimkowy charakter *ć* przyłączanego przez spójnik *gdyby* wskazuje też druga z form C. zaimka *ty – tobie*, obecna w przekładach z 1556 i 1572 roku: *by tobie nie było dano z wierzchu oraz jeśliby nie była tobie daná z góry*;

2) zaimek wskazujący *ten* w M. Im. r.m., w Ewangeliach z Biblii Leopoldy poświadczony co najmniej sześciokrotnie, w Biblii brzeskiej ośmiokrotnie, jak w formie *toć* z Mt 13,38 z Biblii Leopoldy:

A rola: jest ten to świat. A dobre nasienie: toć są synowie królestwá. Kąkołem: są źli synowie.

W przekładach z lat 1572, 1577, 1593 i 1599 w tym wersecie mamy: *ci są synowie królestwá*, a w obu przekładach królewieckich i Biblii brzeskiej zaimek *ci* wzmocniony jest skróconą partykułą *ć*, por. *á dobre nasienie, cić są synowie Królestwá* (1563).

Już sam skrót odrywa tak powstałą formę od zaimka. Ponadto zaimki nie są obligatoryjnymi składnikami wypowiedzenia, zwłaszcza złożonego, dlatego takie zaimkowe *ci/ć* może tracić pierwotne znaczenie, w nowej funkcji i łączliwości z różnymi wyrazami służąc wzmocnieniu składników wypowiedzi. Celownikowa geneza partykuły *ci/ć* jest znacznie częstsza i tłumaczy ją obecność w konstrukcji składającej się z czasownika mówienia w 1. os. cz. teraźniejszego i zaimkowego dopełnienia, często o charakterze parentezy. W tekstach Ewangelii – wskazujących wówczas na ich mówionosc – występuje *ci/ć*, ale często też obok *wam*, co niewątpliwie jest sygnałem, że omawiana forma nie jest już zaimkiem, lecz partykułą:

I jać wam powiem, czyńcie sobie przyjaciele z bogactwa niesprawiedliwego, aby gdybyście ustali przyjęli was do przybytków wiecznych (1553, Łk 16,9), Aleć wam powiadam którzy słuchacie. Miłujcie nieprzyjaciele wasze, dobrze czyńcie tym którzy nienawidzą was. (1556, Łk 6,27).

Z podobną łączliwością mamy do czynienia również wówczas, gdy czasowniki mówienia występują nie w parentezie, lecz w zdaniach stanowiących niezbędny składnik wypowiedzenia, co dotyczy licznych przykładów typu:

Czemuż nie zrozumiecie, zemci wam nie o chlebie mówił: Strzeżcie się kwasu Licemierniczego i Sądcejskiego? (1561, Mt 16,11);

Gdzie też coś wam mówię wszystkim ci mówię. Czujcie. (1553, Mk 13,37);

Ale mci to wam powiedział, abyście gdy czas ten przyjdzie, wspomnieli na to że m ja powiedział wam, A tych rzeczy nie powiedziałem wam z przodku, bom z wami był. (1563, Jn 16,4; *alemci to wam powiedział* w tym wersecie też w przekładach z lat: 1553, 1577, 1593)⁶.

⁶ Przykłady tego typu występują we wszystkich badanych tekstach, nawet jeśli w danym wersecie w którejś z translacji brak wskazywanych form, to analogiczne są już w sąsiednich wersecach, np. *A tegomci wam z przodku nie powiadał, iżem z wami był* (1561, Jn 16,5) czy: *Aleć ja prawdę wam powiadam: pożytecznie wam ábych ja odszedł* (1599, Jn 16,7). W późniejszych przekładach jest ich jednak mniej, por. w wersecie Mk 13,37 w przekładzie z 1593 r.: *A coć*

Celownikową rekcję mają poza tym nie tylko czasowniki mówienia, a obecność zaimka *wam* w sąsiedztwie wyrazu *ci/ć* również wówczas wyraźnie wskazuje na partykułowy charakter tego ostatniego, jak w wybranych przykładach fragmentów ewangelijnych wersetów:

Aleć ja wam prawdę Mowie, Pożyteczność wam abych ja poszedł, (1553, Jn 16,7);
 Abowiemci wam będzie dano onyj to godziny co byście mowili, (1553, Mt 10,19);
 On im odpowiedział i rzekł: żeć wam dano jest poznać tajemnice krolestwa niebieskiego (1561, Mt 13,11; w tym wersecie tak też w przekładzie z roku. 1556: Iżeć wam tylko dano jest uznać).

W badanych tekstach cząstka *ć* oznacza nie tylko skróconą partykułę. Wybrane przykłady zaimków *ć* przedstawia tabela nr 2, której osobne kolumny są poświęcone Biblii Leopolicy i Biblii brzeskiej, bo w tych translacjach jest skróconych zaimków *ć* najwięcej. Brak komentarza przy tabelarycznych przykładach z Biblii Leopolicy i Biblii brzeskiej wskazuje, że sygnalizowana forma występuje tylko w nich.

TABELA 2. Geneza partykuły *ci*: skrócony zaimek *ć* – wybrane przykłady

Ewangelie z Biblii Leopolicy	Ewangelie z Biblii brzeskiej	Inne przekłady
C. lp. zaimka <i>ty</i>		
A gdy było pierwszego dnia Prząśnic, przystąpili zwolennicy do Jezusa mówiąc: Gdzie chcesz żebyż myć nágotowali áby jadł Wielkonocnego Báránká? (Mt 26:17); <i>żeć przyrządzim</i> w 1551 i 1553, <i>ábyśmyć zgotowali</i> – 1563	Abowiem co jest łatwiej rzec, Odpuszczoneć są grzechy twoje: Czyli rzec, Wstań á chodź? (Mt 9,5); <i>odpuszczoneć</i> też w 1577, a <i>odpuszczájąc się</i> – w 1599	1551: i rzecze mu, Toć wszystko dám jeśli by mi pádwszy chwáló dáł. (Mt 4,9); tak też: 1553; w Biblii Leopolicy tu: Dam ci to wszystko (zapis: Damci), w Biblii brzeskiej: tobie dam
A on odpowiedziawszy jednemu z nich, rzekł: Przyjacielu, nie czynięć wszák krzywdy: zażeś sie nie z groszá zmoził se mną? (Mt 20,13); <i>czynięć</i> też: 1551, 1553, 1563, 1577, 1593 i 1599; w 1566: Przyjacielu, nie czynię tobie krzywdy	Temu ktory by cię uderzył po czeluści, podaj i drugą, i temu ktoryć by brał płaszcz, i sukniej nie zbrańnij. (Łk 6,29); <i>ktoryćby brał</i> ponadto: 1577, 1593 i 1599, <i>ktoryćby wziął</i> – 1553, a <i>ktoryć</i> – 1556, 1561	1551: Tedy mu odpowiedzą i oni rzeknąć, Panie kiedyżeśmy cie widzieli łaknącem, abo pragnącem, abo gościem, abo nagiem, abo niemocnem abo w więzieniu a nie posłużyliśmyć ? (Mt 25,44); też: 1553

wam mówię, wszytkimci mówię: Czujcie, i w przekładzie z 1599 r.: A co wam mówię, wszytkim mówię, Czujcie.

Ewangelie z Biblii Leopolicy	Ewangelie z Biblii brzeskiej	Inne przekłady
A nájáutrz, wyjawszy dwa groszã, dał je gospodarzowi, i rzekł: Miej o nim stárãnie, á cokolwiek nãdzwýz wyłózyz, á ja kiedy sie wroce záplãcãc . (Łk 10,35); w pozostałych tekstach: <i>oddam tobie</i>	Co Jezus uslyszawszy powiedział jemu, Jednejzãc rzeczy jeszcze nie dostawa, (Łk 18,22); <i>jeszcze</i> – 1553, 1561, a 1593 i 1599: Jednego jeszcze nie dostawa	1556: Rzekł. I owsem. I gdy wszedł w dom, uprzedził go Jezus mówiąc. Coã sie widzi Szymonie? (Mt 17,25); <i>coã</i> też: 1561; w 1563: Coz się tobie zda Szymonie?
A koždemu który cie o co prosi, daj: á ktoryã odejmuje co twego jest, nie upominaj sie. (Łk 6,30); <i>ktoryã</i> też: 1556	I pytãli go jeszcze po wtore, Coz ci czynił? i jãkoã utworzył oczy twe? (Jn 9,26); tak też: 1551, 1577, 1593 i 1599	1553: Spytali (go) tedy, Ktoryz to jest człowiek, ktoryã powiedział, weźmi łozę twoje a chodz, (Jn 5,12); <i>coã</i> - 1561, 1563, 1577, 1593 i 1599
Brãcie, dopuśc zãc wyrzucã pázdziorko z okã twego. (Łk 6,42); <i>daj ci wyjmã</i> – 1553, <i>daj ci wyrzucã</i> – 1563, 1577 i 1593 (zapis łączny <i>dajci</i>)	[...] przystãpili k niemu gdy uczył, i mowili, Ktorã mocã to czynisz? á ktoã dał tã zwierzchnośc? (Mt 21,23), tak też: 1551, 1553, 1577, 1593 i 1599	1577: I mowili mu, koja to zwierzchnoścã czynisz, á ktoã dał zwierzchnośc tã ábyz to czynił? (Mk 11,28), tak też 1553, 1563, 1593 i 1599
M. lm. r.m. zaimka ten		
Pojrzycie jedno ná ptaszki niebieskie, zãc áni siejã, áni znã, ani do gumnã zbierãjã: á wzdãm ociec wãsz niebieski dawa im żywnośc ich. Izażãcie wy nie wãżniejszy á nie płãtniejszy u niego niźli ci? (Mt 6,26); poza tym zaimãk <i>ci</i> tylko w 1593: iz ci nie siejã áni znã	Tedy do nich rzekł Jezus, Zali mogã synowie oblubieñcowi ná ten czas pościc poki przy nich jest oblubieñiec? pokiã z sobã oblubieñcã majã, nie mogãc pościc. (Mk 2,19)	1551: A strzãcie się onych to ludzi. Boã wãz podadzã do walnych rád i w Boźnicãch swoich wãz biczowãc bẽdã (Mt 10,17); <i>boã</i> też: 1553, 1561
A ktorzy przy drodze toã sã ktorzy sluchãjã, á potym przychodzi dyjabãl, i wyjmujã sãlovo z sercã ich, áby wierzãc nie byli zbãwieñni. (Łk 8,12)	Aleã przyjdã czãsy gdy od nich odejmuã oblubieñcã, a tedyc bẽdã pościc w ty czãsy. (Mk 2,20); tak też 1551 i 1572	1593: Rãdujãcie się i weselãcie: ábowiem zaplãtã obfita jest w niebiesiech. Boã tãk przeslãdowãli Proroki, ktorzy przed wãmi byli. (Mt 5,12); <i>boã</i> w tym wersecie też: 1551, 1553, 1556, 1561, 1577 i 1599
ãle tã oto tãszczã, koja nie umie zakonu, przeklãcic sã. (Jn 7,49)	Lecz mu powiedział Abrãhãm, Majãc Mojżeszã i Proroki, niechzã ich sluchãjã. (Łk 16,29)	1577: A Fãryzeuszowie mu mowili, <swẽj>, coã czyniã w szãbãty co nie przystoi? (Mk 2,24); <i>coã</i> też: 1561 i 1593

Występująca w powyższych przykładach skrócona postać zaimków *ci* (C. zaimka *ty* lub M. lm. r.m. *ten*) wskazuje na pochodzenie partykuły *ci* od obu tych zaimków. Zaimek *ć* przyłącza się do różnych leksemów, głównie zaimków, spójników i relatorów, jak *bo*, *co*, *kto*, *który*, *jako*, *poki*, *tedy*, *gdyby*, *to* czy *że*, dając podstawy do przekształcenia się takich form w formy zawierające partykułę *ci/ć*, nie mającą już zaimkowego znaczenia; tak powstała partykuła również najczęściej łączy się z wyrazami funkcyjnymi. Skrócona postać zaimka może występować także po czasownikach (*czynić*, *zapłacić*, *wskazywać* czy *posłyżyliśmyć*, *mając*, *mogąc*), imiesłowach i liczebnikach (*przekłęcić*, *odpuszczoneć*, *jednejżeć*) czy zaimkach (*myć*).

Analiza tego typu zapisów musi być wnikliwa i ostrożna, bo tożsame formy mogą stanowić całość graficzną zarówno z zaimkiem, jak i partykułą, a wówczas o klasyfikacji tych ostatnich decyduje ich znaczenie i funkcja. Przykładowo w Ewangeliu z 1553 roku dwukrotnie wystąpiła forma *mowieć* – raz z zaimkiem, drugi raz – z partykułą, o czym wyraźnie świadczy cała fraza *mowieć wám*:

Do siedmikroć? Rzecz mu Jesus, nie mowieć do siedmikroć, ale aż do siedmidziesiątkroć siedmi. (Mt 18,22; *mowieć* też: 1551);

W onę to godzinę, będziecie w imię prosili, A nie mowieć wám iż já będę prosić ojca za wami, (Jn 16,26; tak też: 1561).

Uważnej lektury pod kątem obecności zaimków bądź partykuły wymagają też zapisy takie jak *ktoć*, *coć* czy *otoć*, ponieważ *ć* może być w nich partykułą, formą zaimka *ty* lub zaimka *ten*. Przykładowo na 40 zapisów *otoć* we wszystkich analizowanych tekstach (16 – 1553, 10 – 1563, po 4 – 1577 i 1593, po 2 – 1551, 1561 i 1599), głównie z partykułą *ć*, jest też kilka zarówno z zaimkiem *ty* w C., jak i zaimkiem *ten* w M. lm., jak np.:

Lecz on odpowiedziawszy rzekł ojcu swemu: Otoć ták wiele lat służę, i nigdym nie przestąpił rozkazania twego: á nigdyś mi nie dał koźleciá żebych używał z przyjacióły moimi. (1593, Łk 15,29, tak też: 1553),

Ale coście wždy byli wyszli widzieć? Człowieka-li w miękkie szaty obleczonego? Otoć którzy się w miękkim odzieniu noszą na pałacach krolewskich są. (1551, Mt 11,8, tak też: 1553).

Szczegółowe dane o liczebności skróconej postaci *ć* obu zaimków nie są istotne, warto jednak wskazać dużą obecność zarówno takich zaimków, jak i partykuł *ć* w Biblii brzeskiej, w obu Bibliach królewieckich, też w mniejszym nieco zakresie – w Biblii Leopolicy oraz Czechowica. Prawie wcale takich form nie ma w Ewangeliach z 1556 roku oraz Budnego.

ZASÓB I LICZEBNOŚĆ WYBRANYCH PARTYKUŁ W SZESNASTOWIECZNYCH EWANGELIACH

Zasób partykuł i ich liczebność wskazałam już w poprzednich fragmentach. Szczegółowe dane o liczebności partykuł w szesnastowiecznych Ewangeliach ustaliłam poprzez program AntConc, tu podaję tylko wybrane dane dla Biblii brzeskiej. I tak partykuła *ci* jest w tym tekście poświadczona w 61 wyrazach o łącznej frekwencji tekstowej 351, partykuła *ć* – w 98 wyrazach, poświadczonych w tekście 454 razy. Tylko trzy wyrazy przyłączające pełną postać partykuły *ci* mają frekwencję sięgającą kilkudziesięciu użyć; są to *tenci* (54), *abowiemci* (35) / *ábowiemci* (13) – z łączną frekwencją tekstową 48, i *jestci* (34). Kilkanaście poświadczeń mają wyrazy: *powiedamci* (16) / *powiádamci* (1), *tákci* (12) / *takci* (4), *onci* (13) i *jamci* (12). Frekwencję tekstową od 9 do 7 mają: *žadenci* (9), *terazci* (8) oraz *aczci* i *leczi* – oba spójniki użyte siedmiokrotnie, czterokrotnie są poświadczane formy: *abyhci* (2) / *ábychci* (2) i *tomci*, trzykrotnie – *otomci*, dwukrotnie – *bomci*, *iżci*, *jużci*, *mamci*, *niehci*, *owszemci*, *teżci*, *wiemci*, *znamci* czy *żemci*. Wśród wskazanych form o dużej frekwencji są czasowniki w 1. os. lp., z najczęstszym *powiedamci*, i rzadszym *jamci*, *mamci*, *wiemci*, *znamci*, a także zaimki wskazujące oraz spójniki, często oprócz partykuły wzmacniającej przyłączające ruchomą końcówkę 1. os. lp. cz. przeszłego lub cz. terażniejszego czasownika *być* (np. *bomci*, *żemci*). Użycie tych form podkreśla dialogowy charakter tekstu. Partykułę *ci* w pełnej postaci przyłączają też nieliczne rzeczowniki i przysłówki, w tym użyte dwukrotnie, jak *duhci* i *ociecci*, oraz *dziści*. Wyrazy wzmocnione partykułą zwykle występują na początku pierwszego i/lub kolejnego wypowiedzenia, np.:

Duhci jest ktory ożywia, ciałoć nic nie jest pożyteczno. Słowá ktore ja wam powiedam, duch są i żywot. (Jn 6,63).

Zwłaszcza też w Biblii brzeskiej występują ponadto wyrazy przyłączające obie partykuły *że* i *ci* – jedną z nich skracaną – takie jak: *dla_tegożci* (2), pojedyncze *jakożci*, *ktoryżci* oraz po skróceniu do *-ć*: *jeśliżeć* (11) i dwukrotnie przed partykułą trybu przypuszczającego *jeśliżećby*, także *niechżeć* (12), *niechajżeć* (1: *niechajżeć nie schodzi*), *tákżeć* (6) / *takżeć* (3), *onżeć* (2) i pojedyncze *tychżeć* czy *támżeć*.

Wyrazy wzmacniane partykułami są w Ewangeliach znacznie rzadsze od form bez takiego wzmocnienia, co tu ilustrują dwie zbiorcze tabele, jedna uwzględniająca spójnik *jeśli* i wszystkie jego postaci wzmocnione partykułami, druga – partykuły trybu rozkazującego.

TABELA 3. Spójnik *jeśli* i jego wzmocnione partykułami postaci w Ewangeliach z XVI wieku

Leksem	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
Jeśli	21	57	90	68	70	99	76	118	141	740
Jeśliby	17	68	82	27	40	30	67	57	64	452
Jeśliże	8	29	3	7	2	–	1	–	–	50
Jeśliż	–	–	23	22	68	–	52	26	15	206
Jeśliżby	–	–	1	2	13	–	10	1	1	28
Jeślić	1	9	6	1	3	–	1	4	–	25
Jeśliżeć	1	5	–	2	11	–	6	4	1	30
Jeśliżećby	–	–	–	–	2	–	2	–	–	4
Razem	48	168	205	129	209	129	215	210	222	1535

Tabela jest czytelna i nie wymaga szczegółowego omówienia. Warto tu podkreślić, że spójnik *jeśli* najczęściej wzmocniony jest partykułą *że*, przyłączając zarówno jej postać pełną, jak i zwłaszcza skróconą.

K. Sikora, badający grzeczność językową wsi, pisze:

Pojawianie się *ci* w tekście ma ścisły związek z emotywiacją przekazu, dążnością do ustalenia równorzędnego poziomu przeżycia emocjonalnego, zaangażowania odbiorcy. Jest rzeczą interesującą, że partykułowe *ci* leksykalizuje jedynie znaczenie ekspresywne” [2010, s. 103].

Spośród form fleksyjnych największy ładunek emocjonalny wnoszą formy trybu rozkazującego, dlatego kolejna tabela przedstawia liczebność partykuł tego trybu na przykładzie partykuły *niechaj* i skróconej formy *niech* – niewzmocnionych i wzmocnionych innymi partykułami.

TABELA 4. Partykuły trybu rozkazującego w szesnastowiecznych Ewangeliach

Leksem	1551	1553	1556	1561	1563	1572	1577	1593	1599	Razem
Niech	9	21	2	23	30	64	35	31	35	250
Niechaj	26	52	59	28	24	6	24	26	27	272
Niechże	1	1	–	8	3	–	4	4	3	24
Niechajże	–	–	1	–	1	–	1	2	–	5
Niechżeć	–	–	–	–	12	–	4	–	–	16
Niechajżeć	–	–	–	–	1	–	1	–	–	2
Razem	36	74	62	59	71	70	69	63	65	569

Dane z obu tabel poświadczają sygnalizowaną już tu wielokrotnie największą frekwencję form wzmocnionych partykułami w Biblii brzeskiej i ich sporadyczną obecność (a tu nawet brak) w translacji Szymona Budnego. We wszystkich Ewangeliach formy wzmocnione partykułą nie są jednak szczególnie częste: w wypadku spójnika *jeśli* stanowią 22% użyć wszystkich jego form, zaś partykuł trybu rozkazującego – niewiele ponad 8%.

* * *

Wszystkie XVI-wieczne przekłady Ewangelii zawierają partykuły wzmacniające, ale różnica w ich zasobie i liczebności jest znaczna: od nielicznej w przekładach Szymona Budnego do bardzo dużej – w Biblii brzeskiej oraz w przekładach królewieckich, nieco tylko mniejszej w tłumaczeniu Czechowica i w katolickiej Biblii Leopoldy. Partykuły są też dość liczne w przekładach Wujka, przy czym znacznie więcej jest ich w tekście wcześniejszym, z 1593 roku, co tu obrazują tylko przykładowe dane: *abowiemci* – 8 użyć w przekładzie z 1593 roku, 2 – z 1599 roku, *aleć* – 12 wobec 4, *boć* – 37 wobec 13, *tedyć* – 5 wobec 2, *jać* – 10 wobec 4, *jamci* – 14 wobec 2 czy *jestci* – 15 wobec 3. Dzięki rezygnacji w późniejszych chronologicznie przekładach biblijnych, a także kolejnych edycjach danego tekstu, z tego typu sygnałów mówioności, dialogowości tekstu, staje się on bardziej literacki, wykwinny.

Na dużą liczebność partykuł wzmacniających w translacjach królewieckich ma wpływ większy ich zasób, bo to głównie w tych tekstach występuje partykuła *to*. Przewaga partykuły *to* w obu królewieckich przekładach Ewangelii jest bardzo duża, przykładowo na łączną we wszystkich badanych tekstach liczbę 94 użyć zaimka *ten* wzmocnionej partykułą *to* 18 przykładów pochodzi z Ewangelii św. Mateusza z roku 1551, 60 – z Ewangelii z 1553 roku, podczas gdy tylko 2 – z Biblii Leopoldy, 3 – z Biblii brzeskiej, 5 – z Biblii z 1572 roku, i po 3 z Ewangelii z lat 1577 i 1593 – jak przykładowy *ten to wiek* z wersetu Łk 21,32 tłumaczenia Wujka z 1593 roku. W przekładach Murzynowskiego nie brakuje też jednak partykuły *ci*, a niektóre leksemy wzmocnione tą partykułą występują tylko tu, jak np. *niktci* – pojedyncze w przekładzie z 1551 roku (Mt 19,17) i poświadczony dziesięciokrotnie w przekładzie z 1553 roku. (Mt 19,17, Mk 2,22, Łk 5,39, Łk 8,16, Łk 18,19, Jn 1,18, Jn 3,13, Jn 6,44, Jn 10,18, Jn 14,6); w wersetach równoległych w pozostałych translacjach tu głównie zaimek *żaden*, niekiedy wzmocniony partykułą *ci*, a forma *żadenci* występuje zwłaszcza w Biblii brzeskiej (Łk 18,19, Mk 2,22, Jn 1,18, Jn 6,44, Jn 10,18), pojedynczo w pozostałych translacjach, jak w wersecie Łk 8,16 w Biblii Leopoldy czy Jn 6,44 w przekładzie Wujka z 1593 roku. W przykładowym wersecie z translacji Murzynowskiego z 1553 roku wyrazy *jamci* i *niktci* rozpoczynają segment tekstu, a sama partykuła nie tylko zwraca uwagę na kolejne zdanie składowe wypowiedzi, ale podkreśla słowa w niej ważne:

Rzeczce mu Jes(us) Jámcı jest droga i prawda i żywot, Niktci nie przychodzi do ojca, jedno przez mię (1553, Jn 14,6).

Jako dodatkowy sygnał segmentu wypowiedzi partykuły szczególnie często przyłączają się do różnych inicjalnych zaimków i spójników, a niekiedy powstają wówczas dwa różne synonimy z tą samą partykułą – pełną bądź skróconą, jak *otoć* i *otoci*, *teżeć* i *teżci* czy *jeśliż* i *jeśliże*. Taka synonimia występuje zwłaszcza wtedy, gdy wyrazy te przyłączają również ruchomą końcówkę bądź cz. terażniejszego czasownika *być*, bądź cz. przeszłego, np. *alemci* i *aleciem*, *izemci* i *izciem* czy *jamci* i *jaciem*. Obecność w tego typu formach końcówki 1. os. lp. wskazuje na dialogowy charakter wypowiedzi, podkreślony obecnością partykuł wzmacniających. Ta właściwość partykuł to także przyczyna ich występowania między tematem fleksyjnym a ruchomą końcówką w formach 1. os. czasowników typu *przyszedłciem*, rzadziej *należliciechmy* – w Biblii brzeskiej, sporadycznych w innych translacjach.

BIBLIOGRAFIA

- DŁUGOSZ-KURCZABOWA Krystyna, DUBISZ Stanisław, 1998, Gramatyka historyczna języka polskiego. Podręcznik dla studentów polonistyki, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- GROCHOWSKI Maciej, KISIEL Anna, ŻABOWSKA Magdalena, 2012, Granice jednostek języka a praktyka leksykograficzna, „Polonica”, 32, s. 177–190.
- GROCHOWSKI Maciej, KISIEL Anna, ŻABOWSKA Magdalena, 2014, Słownik gniazdowy partykuł polskich, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- GÓRSKI Konrad, KURASZKIEWICZ Władysław, PEPEŁOWSKI Franciszek, SASKI Stefan, TASZYCKI Witold, URBAŃCZYK Stanisław, WIERCZYŃSKI Stefan, WORONCZAK Jerzy, 1955, Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- PEPEŁOWSKI Franciszek, 1969, O funkcjach partykuły *-ć* w utworach Reja, „Pamiętnik Literacki”, LX, z. 4, s. 137–167.
- PISARKOWA Krystyna, 1976, O składni Kazań gnieźnieńskich: partykuła *ć*, *ci*, w: Jadwiga Twardzikowa, red. nauk., Studia z polskiej składni historycznej, t. 1, Prace IJP PAN 17, Kraków, s. 7–39.
- SIKORA Kazimierz, 2010, Grzeczność językowa wsi, cz. 1. System adresatywny, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- SIKORA Kazimierz, 2011, Gwarowa i ogólnopolska partykuła *ci* w perspektywie historycznej i porównawczej, w: Bogusław Dunaj i Maciej Rak, red., Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy. Materiały konferencji naukowej, Kraków 21–22 września 2010 r., „Biblioteka LingVariów” t. 14, Kraków, s. 377–386.

WAJSZCZUK Jadwiga, 2005, O metatekście, Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

WINIARSKA-GÓRSKA Izabela, red., 2013, Szesnastowieczne przekłady Ewangelii, Warszawa, www.ewangelie.uw.edu.pl; (dostęp: 10.03.2014).

Alina Kępińska

O PARTYKUŁACH WZMACNIAJĄCYCH W SZESNASTOWIECZNYCH PRZEKŁADACH EWANGELII NA JĘZYK POLSKI

Streszczenie

Artykuł traktuje o partykułach wzmacniających (afektantach) w XVI-wiecznych tłumaczeniach Ewangelii na język polski. Obecność partykuł ekspresywnych (emotywnych) jest cechą charakterystyczną polszczyzny dawnej i gwar. Także w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii występuje wiele różnych partykuł, jak *a*, *i*, *to*, ale najczęstsze są partykuły *że* i *ci*. Tylko one też ulegają skróceniu do *-ż* i *-ć*, zwykle w pozycji posamogłoskowej, choć nie tylko, jak pokazują takie przykłady, jak *jeśliż* i *jeśliże* oraz *jeślić* i *jeślići*.

W artykule ukazana jest zarówno geneza partykuły *ci*, propozycje jej transkrypcji dla tekstów typu A, czyli wydań ściśle naukowych, dokumentacyjnych, przeznaczonych dla celów badawczych, jak i zróżnicowana frekwencja partykuł *ci/-ć* oraz *że/-ż* w dziewięciu różnych szesnastowiecznych przekładach Ewangelii na język polski, od największej w Biblii brzeskiej do niewielkiej w tłumaczeniach Szymona Budnego. Podjęta jest próba ukazania przyczyn tej różnorodności; wskazuje się, że wpływ na to zjawisko ma przede wszystkim chronologia tekstów, w mniejszym zaś stopniu wyznaczenie (konfesja) tłumaczy.

ABOUT INTENSIVE PARTICLES IN 16TH CENTURY TRANSLATIONS OF THE GOSPEL TO POLISH LANGUAGE

Summary

The article treats of the intensive particles (affective) in 16th century translations of the Gospel to Polish language. The presence of expressive particles (emotive ones) is a specific feature of the old Polish language and of the local dialects. In 16th century translations of the Gospel we can find a lot of different particles too, such as *a*, *i*, *to*, but the most frequent are *že* and *ci*. Only these particles are shortened to *-ż* and *-ć*, usually when placed after the vowel, but sometimes not, as can be seen in such examples as *jeśliż* and *jeśliże*, as well as *jeślić* and *jeślići*.

The article presents the origin of particle *ci* and the proposals of its transcription for the texts of A type, i.e. the publications strictly scientific, documentation ones, for research purposes. There is also covered the diverse frequency of particles *ci/-ć* and *že/-ż* in nine different 16th century translations of the Gospel to Polish language, from the highest frequency in Bible from Brześć, to smallest in Szymon Budny's translations. An attempt to present the reasons of this diversity is also the subject of the article: it is shown that especially the chronology of texts influences this phenomenon, in a smaller extent the religion (confession) of translators.